

WELL / PIT TAX RECEIVED FROM WEAVERS DURING THE PERIOD OF THE AKKOYUNLUS AND THE HASANKEYF WEAVING LOOM (CUME / CUBE EXAMPLE)

Saltuk Seyhan ÖZTEKİN*

*Doktora Öğrencisi, Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yeni Çağ Tarihi, seyhancembeyazit@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6153-0361

Received Date: 12.04.2025 Revised Date: 21.06.2025 Accepted Date: 02.07.2025

Copyright © 2025 Saltuk Seyhan ÖZTEKİN. This is an open access article distributed under the Eurasian Academy of Sciences License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ABSTRACT

Since the day mankind has existed, the need for protection, nutrition and shelter, as well as the need to cover, has taken its place among the most important indispensables as a necessity of instinctive and climatic conditions. As a natural consequence of this, although people met their need for shelter and nutrition against wild nature and climatic conditions, they also met their need for covering in a primitive way in the early times, but over time, they have developed their need for covering with the use of animal and vegetable raw materials with the development of tools and equipment. It can even be said that the need to cover up was the first instinctive need to be met. One of the first activities undertaken for this purpose was weaving. From the archaeological excavations; it is thought that the first looping and primitive weaving, which dates back to 5500 BC, started in Mesopotamia and its surroundings in Anatolia. In the course of time, weaving looms, which were previously used primitively, were developed over time. The looms and loom tools used in weaving have also changed in the historical process, and finally, in the last quarter of the 19th century, modern looms began to be developed. Although it is not known how long the cume / cube loom, which constitutes our subject, has been in use, it is understood from the loom pits that there were hundreds of looms in Hasankeyf in the mid-20th century. In the early 21st century, the use of the cume / cube loom weakened, but it continued to be used, albeit sporadically.

Keywords: Cume, Cube, Weaving, Hasankeyf, Loom

AKKOYUNLULAR DÖNEMİNDE DOKUMACILARDAN ALINAN KUYU / ÇUKUR VERGİSİ VE HASANKEYF DOKUMA TEZGÂHI (CUME / CUBE ÖRNEĞİ)

ÖZET

İnsanoğlunun var olduğu günden beri korunma, beslenme ve barınma gereksinimi ile birlikte örtünme ihtiyacı, içgüdüsel ve iklim şartlarının bir zorunluluğu olarak en önemli vazgeçilmezleri arasında yerini almıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak insanlar, vahşi doğaya ve iklim şartlarına karşı barınma ve beslenme ihtiyaçlarının akabinde örtünme ihtiyacı gereksinimlerini de ilk zamanlarda her ne kadar ilkel tarzda karşılamalarına rağmen zaman içerisinde, örtünme ihtiyaçlarını, araç gereçlerin geliştirilmesi ile birlikte hayvansal ve bitkisel hammaddelerin kullanımıyla geliştirmişlerdir. Hatta denilebilir ki örtünme ihtiyacı, içgüdüsel olarak ilk giderilmeye çalışılan ihtiyaç olmuştur. Bu amaçla girilen ilk faaliyetlerden biri de dokuma olmuştur. Yapılan arkeolojik kazılardan; M.Ö. 5500 yıllarına tarihlenen ilk ilimiklemenin ve ilkel dokumanın, Anadolu coğrafyasında Mezopotamya ve çevresinde başladığı düşünülmektedir. Zaman süreci içerisinde önceleri ilkel olarak kullanılan dokuma tezgâhları, zamanla geliştirilmiştir. Dokumalarda kullanılan tezgâhlar ve tezgâh araç gereçleri de tarihsel süreçte değişiklikler göstermiş, nihayetinde 19. yüzyılın son çeyreğinde modern anlamda dokuma tezgâhları geliştirilmeye başlanmıştır. Konumuzu teşkil eden cume / cube dokuma tezgâhının ise ne zamandan beri kullanıldığı bilinmemekle birlikte, 20. yüzyılın ortalarında Hasankeyf'te yüzlerce tezgâhın var olduğu, tespit edilen tezgâh çukurlarından anlaşılmaktadır. 21. yüzyılın başlarında ise cume / cube dokuma tezgâhının kullanımı zayıflamış ancak münferit de olsa kullanılmaya devam edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cume, Cube, Dokuma, Hasankeyf, Tezgâh

1. GİRİŞ

Bu çalışmada, 1462’de Akkoyunluların hâkimiyetine geçen 1482’de ise Eyyubi emirlerince yönetildikten sonra, Yavuz Sultan Selim döneminde 1515 tarihinde Osmanlı topraklarına katılan (Hasankeyf, 2016) ve önde gelen gelir kaynakları arasında dokumacılık olan Hasankeyf’in; özellikle Hasankeyf’te ve çevresinde “cume” adı ile bilinen, ancak asıl adı “cube” olan tezgâhın adının, zaman içinde cume’ ye nasıl dönüştüğü, yerleşim yerinde kullanılan ve bu kavramla bağlantılı birkaç kelimenin tahlilinden hareketle açıklanacaktır. Buna mebni olarak yün (sof, süf), tiftik ve pamuklu dokumacılıkta kullanılan tezgâhın; çukuruna ve kuyu-çukur vergisine değinilerek, verginin neden bu ad ile anıldığı hususu konu edilecektir. Ayrıca 1970’lere kadar halkının yerleşik olarak yaşadığı Hasankeyf Kalesi’nde tespit ettiğimiz tezgâh düzeneği çukurlarının görsellerine yer verilecektir. 1970’lerden beri halkın; aşağı şehir, alt şehir (Teht تحت) olarak söylenegeldiği yeni yerleşim yerine taşınmasıyla yüzlerce dokumacı esnafının tezgâh çukuruna veda etmesi ve cume dokuma tezgâhlarının yerini, yeni tezgâh tipine bırakmasıyla mesleği dokumacılık olan yüzlerce esnafın akıbetine ışık tutulacaktır. Sonuç olarak da, uzun yıllar boyunca cume dokuma tezgâhında imalat yapan ve cume ile dokuma ticaretinde bağı oluşan yerleşik Hasankeyf halkının, dokumacılığa pamuk ipliği ile kalan bağına değinilecektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Hasankeyf Dokuma Tezgâhının Adı Üzerine

Hasankeyf’te yüzyıllardır kullanılan ve hâlâ halk arasında “cume” olarak anılan dokuma tezgâhının adının; ipliklerin birbirine geçmesini sağlayan ve tezgâhın bir bölümünü oluşturan pedalların düzenekteki yerinin çukurda olmasından mütevellid “cube” olması daha açıklanabilir. Zira “cube, cub, cıb” kelimeleri Arapça dilinde; “kuyu, sarnıç, vaktiyle zindan gibi kullanılan çukur veya susuz kuyu” anlamlarına gelmektedir. (Şemsettin Sami, 1995: 469). Denilebilir ki dokuma tezgâhı ve mütemmimi için kullanılan cube’nin adındaki “b” harfi, zamanla günlük kullanımda “m” harfine dönüşmüştür.

Hasankeyf ve çevresine özgü dokuma tezgâhının kurulu olduğu düzeneğe, dokuyucunun belden aşağısı; kuyuyu, çukuru andıran sandık biçimindeki oyuğa girmektedir. Çukurun dibinde; tezgâha bağlı olan ve ipliklerin birbirine geçmesini sağlayan iki pedal mevcuttu. Bu pedallar dokumacının ayak hareketleriyle aşağı-yukarı hareket ettirilerek ipliklerin birbirlerinin üstüne binmesi sağlanırdı. Tezgâhın üst kısmında ise el ile hızlı bir şekilde itilerek hareket ettirilen mekik, pedalların hareketiyle açılan boşluktan geçirilerek dokumanın bir geçişi tamamlanırdı. Tezgâhın ana bölümleri ise dokuyucunun belden yukarısında kalmaktaydı. Tezgâh; yaklaşık 1 metre derinlikte açılmış olan bir kuyu üzerinde tahkim edildiğinden dolayı bizatihi tüm düzeneğe; ilk dönemlerde çukur, kuyu anlamlarına gelen “cub, cube” ile anılırken, zamanla bu kavram “cum, cume” ye” dönüşmüştür.

Anadolu’da da birçok bölgede günlük kullanımdaki kelimelerin bazı harflerinin hatta hecelerinin zaman içinde değişime uğradığı bir gerçekliktir. Kelimeler kullanılırken, çoğu zaman konuşurken daha kolay söylendiği şekliyle günlük dilde ifade bulduğu, bunun bir neticesi olarak da söylemin belli bir süreden sonra sürekli hale gelerek dilde yer edindiği de bir vâkıdır. Hasankeyf özelinde ise ilk adı yukarıda belirtilen nedenlerle “cube” olan tezgâhın adındaki “b” sesi, zamanla “m” sesine dönüşmüştür. Bunda Arapça dilinin yörede uzun yıllarca günlük hayatta ve ticarete ağırlıklı olarak kullanımı etkili olmuştur. Zira en azından yerel halkın kullandığı Arapça ağzında “m” harfi, “b” harfine göre daha kolay

ağızdan çıktığından, cube’deki “b” harfi, zamanla “m” ye dönüşmüştür. Dolayısıyla ilk dönemlerde tezgâh düzeneğinin tümü için, cube (kuyu) adı kullanılmışken bu ad zamanla cume’ye evrilmiştir. Aksi halde, “cume” adının ayrıca bir karşılığı bulunamamıştır. Bu tespiti destekler bir başka örnek ise “mezarlık” için yerel halkın kullandığı cubbâne/cubbânet (جَبَّانَة) kavramıdır.

Hasankeyf’in kadîm mukîm halkının, günlük hayatta “mezarlık” anlamında, Arapça cub’dan türetilmiş cubbâne/cubbânet kavramını kullanmış ve kullanıyor olması da yukarıdaki açıklamalarımızı destekler mahiyettedir. Zira mezar da bir nevi çukuru, kuyuyu andırdığından, çoğuluna, cub’dan türetilmiş cubbâne / cubbânet denmiştir. Dolayısıyla günümüzde hâlâ cume olarak anılan dokuma tezgâhının adının cube’den zamanla cume’ye dönüştüğünü söylememiz yanlış olmayacaktır.

Cube telaffuzu bir kavram olarak zamanla cume’ye dönüşürken; cubbâne / cubbânet kavramının neden günlük dilde cummâne’ye veya cummânet’e dönüşmediği ise şu şekilde izah edilebilir. Dokumacılığın günlük hayatta işgal ettiği ağırlık ve dokumacılıkla ilgili kavramların kullanım sıklığı; dili, daha kolay ve rahat olana yönelttiğinden cube kavramı, dile daha kolay gelen bir söyleme, rahatlıkla cume’ye dönüşmüştür. “Mezarlık” için kullanılan cubbâne / cubbanet kavramı ise “cube” kadar kullanım sıklığına sahip olmadığından orijinalliğini koruyarak cubbâne / cubbânet olarak günlük konuşma dilinde yerini korumuştur.

2.2. Akkoyunlular’ın Dokumacılardan Aldığı Kuyu / Çukur Vergisi

Akoyunluların hüküm sürdüğü dönemde (1340-1514) hâkimiyet kurduğu bölgelerden biri de Hasankeyf’ti. Akkoyunlular, 1473’te Fatih Sultan Mehmed ile yaptıkları Otlukbeli Savaşı’nda bozguna uğramış, (Sümer, 1989: 270), bu savaşta ölen Uzun Hasan’ın oğlu Zeynel Bey, Hasankeyf’te defnedilmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde yapılan Çaldıran Savaşı’ndan (1514) sonra ise Akkoyunlu Devleti tamamen tarih sahnesinden silinmiştir.

Bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu olarak adlandırılan bölgelerdeki Akkoyunlu hâkimiyetinin Osmanlı Devleti tarafından sona erdirilmesinden sonra yapılan sancak kanunnamelerinde “Hasan Padişah Kanunları” olarak geçen örfi hukuka ait bazı düzenlemeler bulunmaktadır. Bölgenin Osmanlı topraklarına katılmasından sonra yapılan tahrirler sonrasında hazırlanan kanunnâmelerde, fetihten önceki dönemlere ait mahallî uygulamalar açıkça yer almaktadır. Uzun Hasan Bey zamanına ait olduğu kabul edilen bu düzenlemelerin büyük bir kısmı Osmanlı sancak kanunnâmelerine derc edilmiş ve bir müddet daha yürürlükte kalmıştır. (Özcan, 2011: 174)

Belli bir dönem Akkoyunluların hâkimiyetinde kalan Hasankeyf, Osmanlı devlet düzeni içinde Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı önce kazâ, sonra da sancak merkezi oldu ve giderek gelişme gösterdi. Hasankeyf, 1526’da on dört mahalleli orta büyüklükte bir şehir merkezi durumundaydı ve Güneydoğu Anadolu’da Mardin, Diyarbekir ve Antep’ten sonra fizikî görünümü ve nüfusu açısından Urfa ile birlikte bölgenin dördüncü büyük şehrini teşkil ediyordu (Oğuzoğlu, 1997: 364).

Akkoyunlular zamanında Hasankeyf’te, bahse konu cume / cube dokuma tezgâhlarının kullanıldığı ve cüllâh çukuru veya kuyusu adıyla kayda geçtiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu dönemde cüllâh çukuru veya kuyusu adı altında her tezgâhtan vergi alınmıştır. Ancak Osmanlı hâkimiyetinden bir müddet sonra “bid’at” sayılarak bu verginin alınmasından vazgeçildiği de tespit edilmiştir. Kuyu veya çukur

98		AKKOYUNLULAR DÖNEMİNDE DOKUMACILARDAN ALINAN KUYU / ÇUKUR VERGİSİ VE HASANKEYF DOKUMA TEZGÂHI (CUME / CUBE ÖRNEĞİ)
----	---	---

vergisinin alındığı dokuma tezgâhlarının, çevre şehirlerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Hasankeyf’te doğup büyümüş olmanın getirdiği bilgi birikimi ve zikredilen tezgâhların yüzyıllar öncesinde kurulmuş olduğu çukurlara ulaşma imkânı sayesinde, bu çalışmada özellikle Hasankeyf kuyu-çukur tezgâhlarının, yörede kullanılan adına ve tezgâhlarına odaklanılmıştır.

Arşiv kayıtlarında; Erzincan, Kemah, Diyarbakir, Mardin, Siverek, Arapkir gibi merkezlerde cullâhlardan ve cullâh çukuru veya kuyusu denilen tezgâhlardan ya belli oranda bir vergi alındığının veya daha önce uygulandığı halde “bid‘at” olduğu gerekçesiyle bu verginin kaldırıldığının belirtilmesi, dokumacılığın iktisadî hayattaki yerinin ve ticarî değerinin de bir işaretidir. Sadece bu bölgelerde rastlanan cullâh çukuru veya kuyusu tabiri ise dokuma tezgâhının yanında çalışan dokumacının içine girdiği oyuk yer, dolayısıyla tezgâh için kullanılmıştır ve muhtemelen sof dokumacılığıyla ilgilidir. Nitekim Mardin sancağı kanunnâmesinde sof işleyenlere de cullâh dendiği ve cullâh çukuru denilen tezgâhların bulunduğu yerlerden her kuyu başına yılda 24 Akçe alındığı, ancak bunun uygun görülmeyle kaldırıldığı belirtilmektedir. Kemah, Urfa, Siverek, Arapkir ve Ergani’de de cullâh kuyularından ve dükkânlarından kuyu hakkı adı altında, muhtemelen daha önceki Memlûk ve Akkoyunlu idaresi zamanından kalan bir vergi mevcudiyetini koruyordu. (Emecen, 1993: 83)

Yukarıda da zikredildiği üzere kuyu veya çukur tezgâhlarının bulunduğu merkezlerden olan Diyarbakir Eyâleti’nde ve dolayısıyla eyâletin önemli bir kazâsı konumundaki Hasankeyf’te de cume / cube olarak adlandırılan kuyu-çukur dokuma tezgâhları yüzyıllarca kullanılmıştır. 1970’li yıllarda devlet, insanların yaşamakta oldukları mağaralardan inip konutlara yerleşmesi amacıyla afet evleri yapmıştır. (Ayçam vd., 2022: 75). Bu hâneler tamamlanıncaya kadar ise halk kaledeki mağaralarda yaşamını sürdürmüştür. 1970’ e kadar ikamet edilen kale şehir mağaralarının kolay oyulabilir olması ise ayrıca tezgâh için çukur açılmasını kolaylaştırmıştır. Hasankeyf cume / cube dokuma tezgâhlarında yün (sof-süf) ve tiftiğin yanı sıra, kaliteli pamuğun yetiştirilmesine iklimin uygunluğu nedeniyle daha çok pamuklu dokuma yapılmıştır. Hatta bağlı bulunduğu Diyarbakir Eyâleti’nde de aynı sebeple yün ve tiftikten ziyade dünyaca ünlü olarak ihracata ciddi miktarda konu olmuş pamuklular imal edilmiştir. Diyarbakir’de bitkisel kökenli dokumacılık hammaddesinin en meşhuru Diyarbakir’in baskılı pamukluları idi (Tezcan, 2002: 409)

2.3. Hasankeyf Kalesi’nde Bulunan Cume / Cube Dokuma Tezgâhı Çukurları

Hasankeyf halkının 1970’lere kadar ikâmet ettiği Hasankeyf Kalesi’nde, varlığı 15. yüzyıla kadar tarihlenen ve “cume” olarak adlandırılan dokuma tezgâhı çukurları tespit edilerek tarafımızca fotoğraflanmıştır. Kale’de mesken olarak kullanılan hemen hemen her mağarada bu çukurlara rastlamak mümkün olmaktadır. Çukurların dokuma tezgâhı amaçlı açıldığı ise tezgâhı ayakta tutan dört ayak için çukurun köşelerine açılan 25-30 cm.’lik oyuklardan anlaşılmaktadır. Her mağarada buna benzer çukurların mevcudiyeti, yaşam alanı olarak kullanılan mağaraların aynı zamanda bir üretim yeri olarak da kullanıldığını göstermektedir. Ancak bu üretimin ticarî amaçlı mı yoksa sadece hâne halkının ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik mi yapıldığına dair elimizde net bir bilgi olmamakla birlikte, bazı mağaralarda on kadar dokuma tezgâhı çukuruna rastlanması, bu tip alanlarda yapılan üretimin özellikle ticarî amaçlı olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Aşağıdaki görsellerde yaşam alanı olarak kullanılan bir mağarada; yerel halkın “cume” olarak adlandırdığı, ancak

çukura kurulu olduğundan hareketle asıl adının cube (kuyu, çukur) olması gerektiği tespitini yaptığımız tezgâh çukurları görülmektedir.

Fotoğraf 1. Cume / Cube Dokuma Tezgâhı Çukurları
(Kaynak: Saltuk Seyhan ÖZTEKİN, 2024)

Bazı mağaralarda ise belirttiğimiz üzere on kadar dokuma tezgâhı çukuru mevcuttur. Hasankeyf'i ziyaret eden Marco Plüss de, cume / cube dokuma tezgâhlarına ilişkin tespit ettiği çukurları, 2001 tarihinde Hasankeyf adlı kitabında yayımlamıştır. Aşağıdaki görselde de, bir mağarada on kadar dokuma tezgâhı çukurunun bulunduğu görülmektedir (Plüss, 2001: 88)

Fotoğraf 2. Aynı Yerde Birden Fazla Dokuma Tezgâhı Çukuru
(Kaynak: Plüss, 2001: 88)

100		AKKOYUNLULAR DÖNEMİNDE DOKUMACILARDAN ALINAN KUYU / ÇUKUR VERGİSİ VE HASANKEYF DOKUMA TEZGÂHI (CUME / CUBE ÖRNEĞİ)
-----	---	---

2.4. Dokuma Tezgâhı Çeşitleri ve Çukur Tezgâhlar

El dokuma tezgâhları tarih boyunca çeşitli şekil ve özelliklerde ve bölgeden bölgeye farklılıklar göstererek kullanılmıştır. El dokuma tezgâhlarının çeşitleri arasında; Penolope Tezgâhı, Istar Tezgâhı, Mısır Tezgâhı, Gövde-Gergi Tezgâhı, Ağırlıklı Çözü Tezgâhı, Pedallı Tezgâh, Karmaşık Desen Tezgâhı ve El Tezgâhı gibi tezgâhlar bulunmaktadır. (Oyman Büken, 2010: 63-84). Pedallı Tezgâh çeşidi ise mekik sayısına göre “tek mekikli ve çok mekikli” olmak üzere iki çeşittir.

Pedallı Tezgâh grubu içerisinde sayılan ve Peştâmal (Çulhâ) Tezgâhı adıyla bilinen tezgâhlar ise Yüksek Tezgâh, Çukur Tezgâh ve Kamçılı Tezgâhlar olarak üçe ayrılmaktadır. Çukur Tezgâhlarda; pedallar döşemede açılan bir deliğe oturtulan sandık içerisinde yer alır. Dokumacı da bu sandık şeklindeki çukurun kenarına, döşeme üzerine oturur. İhram dokumacılığında çukur tezgâhlar kullanılmıştır (Oyman Büken, 2010: 63-84)

Hasankeyf’te kullanılan tezgâhlar da, Çukur Tezgâh grubuna girmekle beraber, pedallar sandık içerisinde değil, açılan çukurda serbest kalmaktadır. Ayrıca bu tezgâhlar Hasankeyf’te ihram dokumacılığı ile birlikte özellikle erkek dokumacılar tarafından kullanılmıştır. Hasankeyf’te eskiden kurulu bütün tezgâhlarda ustanın ayakları için çukur hazırlanmıştır. Mekikli dokumacılıkta kullanılan yardımcı araç gereç ise mekik, çıkırık ve keçeredir. Hasankeyf’te kullanılan mekikler tahtadan yapılmıştır. İçindeki masura çıkırıkta sarılarak mekiğin ortasına takılarak hazırlanır. Masuraya iplik sarılırken, kelep halindeki iplik keçereye geçirilir. Uç kısmı kamıştan hazırlanmış masuralar takılarak çıkırık çevrilerek istenilen renk atık iplikleri masuralara sarılarak hazırlanır. Renk değiştirirken istenilen renk masura mekiği deliğinden geçirilirdi (Ağalday, 2005: 72)

2.5. 16. Yüzyılda Hasankeyf Boyahânesi

Hasankeyf’te 16. yüzyılda, dokumacılıkla bağlantılı olan ve dokuma hammaddesinin boyama işleminin gerçekleştirildiği, yıllık olarak da önemli bir gelir miktarına sahip bir boyahânenin bulunması, şehirde yüzyıllarca yapılan dokumacılığın sadece hâne halkının ihtiyacının karşılaması amacıyla olmadığını ortaya koymaktadır. Diyarbekir Eyâleti’ne bağlı bir kazâ mahiyetinde olan Hasankeyf’te işletilen boyahânenin yıllık geliri, çevresindeki diğer boyahânelere nazaran oldukça iyi bir gelire sahipti. 16. yüzyılda, Hasankeyf boyahânesinin yıllık geliri 45.000 Akçe iken, Sencer boyahânesinin 26.000 Akçe, Atak nahiyesi boyahânesinin 22.000 Akçe, Kulb livası boyahânesinin 10.000 Akçe ve Nusaybin kazâsı boyahânesinin yıllık geliri ise 27.000 Akçe idi. (Kurt,1990: 193-199).

Hasankeyf Boyahânesinin yıllık gelirinin yüksekliği, kazâda dokumacılığın ne ölçüde iktisadî hayatta yer aldığını göstermesi açısından ise kıymete değerlidir. Zira boyahânenin yıllık gelirinin yüksekliği, boyanan dokuma hammaddesi miktarının yüksekliğini buna mebnî olarak da dokumacılığın soso-ekonomik hayattaki yerini ortaya koymaktadır. Hasankeyf kazaâsı, ticaretteki önemli yerini 16. yüzyılın sonuna kadar korumuştur. 17. yüzyıldan itibaren ana ticaret yollarının değişmesi ve Osmanlı-İran Savaşları sonucunda ticarete görülen duraklama neticesinde şehir önemini yitirmiştir (Hasankeyf, 2012) Ancak Hasankeyf Kalesi’nde dokuma imalatı, varlığını çukur tezgâhlarla 20. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar sürdürmüştür.

2.6. Cume / Cube Dokuma Tezgâhı' nın Tarihe Karışmaya Başlaması

1970'e kadar kale şehirdeki mağaralarda ikâmet eden Hasankeyf halkı, bu tarihten sonra "cume" olarak adlandırdıkları dokuma tezgâhlarını bırakıp, o dönem için modern sayılabilecek hânelerine geçmek durumunda kalmışlardır. Yeni modern evlerinde bu zanaatı icrâ edebilecekleri imkânlardan yoksun olduklarından, bir anda yüzlerce dokumacı bir nevi işsiz kalmıştır. Yeni yaşam alanına geçmekte zorlanan birkaç aile ise 2012'lere kadar kalede yaşamayı sürdürmüştür. Yerleşik bulunulan ve yüksekte kurulu kaleden, daha aşağı bir bölgeye geçildiği için, aşağı şehir (Teht تحت) diye tabir ettikleri bölgeye taşınan halktan birkaçı, burada ticaret yapmaya başladığı dükkân diyebileceğimiz mekânın içinde de alışkanlık olduğu üzere kuyu-çukur açarak cume / cube'sini kurup dokumacılığı sürdürmeye çalışmıştır.

Birkaç dokumacı ise yeni hânesinin yaşam alanının dışında ayrı olarak oluşturduğu birimde çukur tezgâhını ikâme ederek dokumacılığı ayakta tutmaya çalışmıştır. Ancak bu şekilde dokuma yapanların sayısının, kale şehirdeki dokumacı esnafının veya üretim amaçlı tezgâhların 1/10'u hatta 1/20'si dahi olamamıştır.

Hasankeyf halkı, 1970'ten sonra ikâmet etmeye başladıkları ve "aşağı şehir" diye tanımladıkları o dönemin modern şehirlerinde, kısıtlı sayıdaki tezgâhlarda, "eve iş verme" olarak bilinen ve İngilizce' de, putting-out olarak tanımlanan bir sistem ile üretimi devam ettirmişlerdir. Putting-out sistemi, 16. yüzyılda Avrupa'da başlayan bir üretim sistemi modelidir.

Bu modelde, üretici firmalar; hammadde temini, üretim, dağıtım ve satış gibi süreçlerde tedarikçilere ve iş ortaklarına belirli bir rol ve sorumluluk vermektedir. Bu sistemin temel amacı, maliyetleri düşürmek ve verimliliği artırmaktır. Üretici firmalar, sadece üretime odaklanırken, tedarikçiler ve iş ortakları, hammadde temininden son tüketiciye ulaşmaya kadar olan süreçleri yönetirler (Putting out sistemi ne demek, 2024). Dokumacılıkta bu sistemin uygulanma versiyonları farklı farklı olabilmekteydi. Sistem, imalatçı ve müşterinin karşılıklı anlaşması üzerine kurulmakta, imalatın başlayıp tamamlanması süreci, bir nevi karşılıklı muâhedeye dayanmaktaydı.

Oysa kale şehirde, yaşam alanı olarak kullandıkları hemen hemen her mağarada tezgâh çukuru ve dolayısıyla dokuma tezgâhı var olduğundan, halk ihtiyacı olanını, bu tezgâhlarda dokurken bir yandan da ticarî amaçla yaptığı üretimde bir başka paydaşa ihtiyaç duymazdı. Hammaddeyi temin eden, dokuyan ve satan, aynı kişi idi. Hatta ve hatta dokumacıların önemli bir kısmı, tezgâhlarını özellikle ticarî amaçlı kullanmaktaydı. Bu durum, yukarıda bahsi geçen sebeple 1970'ten sonra değişmiş, dokuma tezgâhı sayısı çok ciddi miktarda azalmıştır. Buna dair sayısal verilere ulaşamamıştır. Ancak, bu tezgâhlardaki üretimin 1970'te bir kırılma yaşadığını bu tarihten kısa bir süre sonra 1980 tarihinde, Hasankeyf'te mevcut dokuma tezgâhı sayısının 10-15'i geçmediğini bizzat müşahade etmiş olmamız, 1970 tarihinin, cume / cube dokuma tezgâhında yapılan imalatla kırılmanın yaşandığı esas tarih olduğunu, iyice güçlendirmektedir.

2.7. Cume / Cube'de İmal Edilen Mamullerin Ticarî Hayata Duhulü

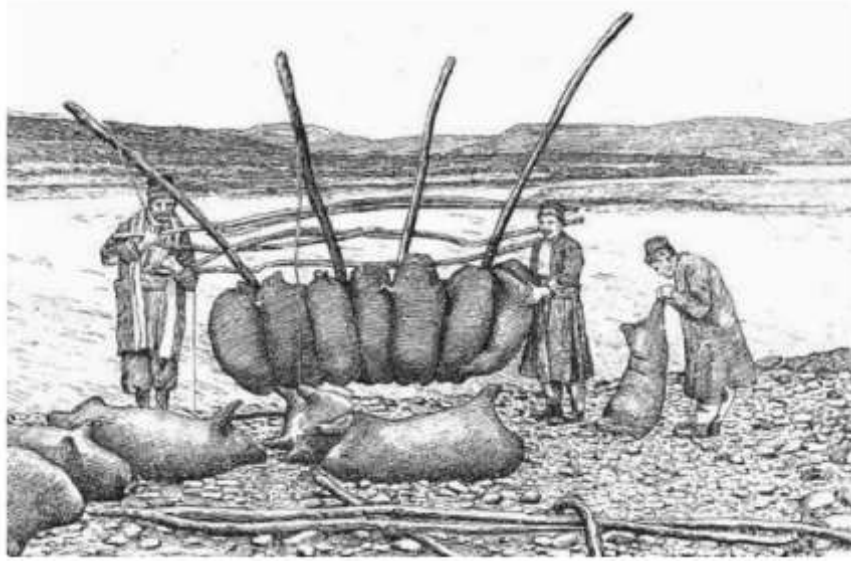
Hasankeyf dokuma tezgâhı cume / cube'lerinde imal edilen dokuma ürünlerinin, ticarete dâhil oluşu farklı şekillerde olmaktadır. İmal edilen dokumalar öncelikle hâne halkının ihtiyacına yöneliktir. Geri kalanı ise ticarî amaçlı gelir getirici mahiyette satılmaktaydı. Bu duhul mamullerin, öncelikle manifaturacı denilen kumaş satıcılarına veya kilim, halı, vs. satan esnafa verilmesiyle icrâ olunmaktaydı. Ayrıca mamuller, gezici

satıcılarca yakın köylere satılmak amacıyla götürüldüğü gibi, tüccarlarca Musul'a keleklerle götürülerek satılması şeklinde de olmaktaydı.

Mamuller, gezgin tüccarlarca yakın köylere at, eşek veya katır yükü ile satılmak üzere götürülmekte bu yolla ticarî kazanç sağlanmaktaydı. Cume / cube'lerde ticarî amaçla üretilen dokumaların bir kısmının Dicle Nehri üzerinden "kelek" denen taşıyıcılarla Musul'a kadar götürüldüğü ve orada satıldığı da arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Kelek, sadece keçi veya koyunların derilerinden çıkarılan tulumların şişirilmesi ve üzerlerine keresteden yapılan platformun yerleştirilmesi sonucu oluşan bir ulaşım aracıydı. Aşağıda "kelek" yapımına ve hareket etmek üzere olan bir keleğe ait görseller bulunmaktadır (Dinç, 2021: 95-131).

Fotoğraf 3. Kelek Yapımı
(Kaynak: Dinç, 2001: 95-131)

Fotoğraf 4. Hareket Etmek Üzere Hazırlık Yapan Bir Kelek
(Kaynak: Dinç, 2001: 95-131)

2.8. 1970 Sonrası Cume / Cube Dokuma Tezgâhı

1970'ten sonra aşağı şehir' deki fiziki şartlar, hâne halkının dokumacılığı sürdürmesine olanak tanımamış, dolayısıyla tezgâh sayısı ve dokuma ile iştilgal olan zanaatkâr sayısı azalmıştır. Esas işi dokumacılık olan zanaatkârlar başkaca iş kollarına yönelmek zorunda kalmışlardır. Tezgâh sayısı çok ciddi manada düşerken, el dokumacılığında arz-talep dengesizliği, yeni bir sistemi, eve iş verme yöntemini ortaya çıkarmıştır.

Bu sistemde alıcı; imal etmek istediği ürünün, ebadını, rengini ve ürünün hangi hammadden imal edilmesini istediğini esnafa aktararak, kilim, seccade veya küçük halı dokuttururdu. Alıcı, dokumacı ile bu ticaret şeklinde nakit para üzerinden anlaşırdu. Bu potansiyelin de dar bir yelpazede seyrettiğini belirtmek gerekir. Zira üretime katkı sağlayacak dokuma tezgâhlarının sayısı oldukça düşmüştü. Ancak zanaatı sürdürenlerin geçimlerini sağlayacak kadar gelir elde edebildiklerini söyleyebiliriz.

Bu sistemde yapılan bir başka ticarî anlaşma ise şu şekildeydi. İplik haline getirilmiş malzeme, tâlip tarafından dokumacı esnafına getirilir, dokuma işi ise dokumacı esnafı tarafından yerine getirilirdi. Buradaki ticarete ise getirilen hammaddeden elde edilecek kilim, seccade veya talep edilen her ne ise bu ürünün imalatında harcanacak “emeğin” bedeli istenirdi. Getirilen malzemenin dokunacak ürünün tamamlanması sürecinde eksik kalması veya hammaddenin fazla kalması durumu üzerinde de çoğu zaman önceden anlaşma yoluna gidilirdi. Şöyle ki; imal edilecek kilim veya seccade için kesin olarak kullanılacak iplik miktarı belli olmadığından, gelen malzeme eksik kalabileceği gibi arta da bilirdi. Bu husus da dokuma öncesinde karşılıklı anlaşmaya bağlanırdı. Dokuma işinin ticarî ehemmiyetinin azalması, dar çerçevede bu iş ile iştilgal olan esnafın kendilerine getirilen kumaş ipliklerinden özellikle kilim dokutma talepleri sayesinde, geçimlik iş yapabilme kabiliyetlerini bir süre daha sürdürmelerine olanak tanımıştır. Bu nevi imalatın yüklü miktarda ticarî amaçlı olduğunu söylemek mümkün olmamakla birlikte, kısıtlı da olsa gelir getirici amaçlarla yapılmıştır. Ancak zaman içerisinde cume / cube çukur dokuma tezgâhının tarihe karışarak modernleştiğini söyleyebiliriz.

Hasankeyf kazâsında bu çerçevede işleyen bir başka sistem ise, dokumacı esnafının satın aldığı pamuğu veya yünü, dokumaya hazır hale getirmek üzere eğirtmek amacıyla belli bir bedel karşılığında evde bu işi yapan özellikle kadınlara verilmesi şeklinde olmuştur. Diyarbakir civarında, 20. yüzyılın başlarında bile eve iş verme (putting-out) yöntemiyle 16 bin tobtan fazla kırmızı iplik eğriliyordu. Bunun 2/3' ü Osmanlı müşterilerine satılıyordu. Yine bu tarihlerde Haleb şehrinde 100 bin Kg., Mardin'de 45 bin Kg., evde el ile iplik eğriliyordu (Quataert, 1999: 72-72).

1970'te aşağı şehre inilmesiyle o güne kadar dokumacılıktan geçimini sağlayan yüzlerle ifade edilebilecek dokumacı esnafı, bir anda on'lar düzeyine inmiştir. Hem kültürel mirasın bir parçası olması hem de hâlâ münferit de olsa ticarî amaçlı üretimi devam ettirmek isteyen birkaç dokumacının varlığı nedeniyle modern sayılabilecek tezgâhlarda dokuma sürdürülmüştür. “Cube” olarak tanımladığımız ve adını çukur anlamına gelen cub'ten alan tezgâh için; günümüz Hasankeyf'inde çukur açılmamış olsa da dokumacılığı kısıtlı olarak modern dokuma tezgâhları ile sürdüren birkaç dokumacı, dokuma tezgâhını “cume” olarak adlandırmayı sürdürmektedir. 1970'lere kadar kale şehirde yüzlerce dokuma tezgâhındaki imalat ile hem ihtiyaçlarını hem de geçimliğini sağlamış olan yerel halk, bir zamanlar bir yaşama biçimi olarak benimsediği dokumacılıktan bugün tamamen kopmamış olsa da, bağının pamuk ipliği muvacehesinde kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Denilebilir ki,

esas itibariyle; tiftik, sof ve pamuktan imal ettiği ürünlerle isim yapmış Hasankeyf dokumacılığı, 1970’lerde kurulu düzeninin değişmesiyle ciddi bir kırılma yaşamıştır. 2020’de ise 50 yıl yaşadıkları ve “aşağı şehir” diye tanımladıkları yerleşim yerinden de şehrin baraj suları altında kalması nedeniyle tekrar yeni bir yerleşim yerine taşınmışlardır. Yeni yerleşim yerinde dokumacılığın izleri yok olmamış olsa da özellikle kültürel miras çerçevesinde dokumacılığı sürdüren ve sayısı bir elin beş parmağını geçmeyen dokumacının, dokumacılığı modern el dokuma tezgâhlarında sürdürmeye çalıştıkları tesbit edilmiştir. Bu minvalde aşağıdaki görseller tarafımızca yerinde fotoğraflanmıştır.

Fotoğraf 5. *Hasankeyf’in Günümüz El Dokuma Tezgâhı (Cume / Cube)*
(Kaynak: Saltuk Seyhan ÖZTEKİN, 2024)

Fotoğraf 6. *Cume / Cube Dokuma Tezgâhının Çift Pedalı*
(Kaynak: Saltuk Seyhan ÖZTEKİN, 2024)

Fotoğraf 7. Dokuma İpliğinin Hazırlandığı Dolap
(Kaynak: Saltuk Seyhan ÖZTEKİN, 2024)

Kaybolmaya yüz tutan geleneksel el sanatlarından olan dokumacılık, Orta Çağ'dan bu yana tarihi Hasankeyf ilçesinde aralıksız olarak tahtadan yapılmış ve yörede "cume" olarak tanımlanan tezgâhlarda sürdürülmektedir. İlçede, bir kısmı günümüzde de kullanılan çok sayıdaki mağarada görülen dokuma tezgâhı buluntularıyla kökü eskilere dayanan ve bir dönem ilçenin en önemli gelir kaynaklarından olan dokumacılık, son yıllarda sadece dört tezgâhta, mesleğin son ustalarının çabasıyla yaşatılmaya çalışılmaktadır. Hasankeyf'te gönüllü olarak çalışan arkeolog Necdet Talayhan da Hasankeyf Kalesi'nde 12. yüzyıldan kalma dokumacılıkla ilgili atölyelerin bulunduğunu, söz konusu dönemde ilçenin en büyük gelir kaynaklarından birinin dokumacılık olduğunu, 1970'li yıllara kadar dokumacılığın Hasankeyf'in gelir kaynağı olmayı sürdürdüğünü, aktarmıştır (Baş, 2023).

Baş, "Orta Çağ'dan Günümüze Kesintisiz Dokumacılık" adlı yazısında; Arkeolog Talayhan'ın dokuma atölyelerine dönüştürülmüş mağaraların, Demir Çağ döneminde mesken olarak kullanıldığını, 12. yüzyılda ise neredeyse her mahallede bulunan ve tezgâh sayısı 20'lere kadar ulaşan dokuma atölyelerinin incelenmeye değer bir bulgu olduğunu söylediğini, aktardıktan sonra Talayhan'ın;

"O zamanlardan 1970'li yıllara kadar dokumacılık Hasankeyf'in gelir kaynağı olmaya devam etti. Siirt Battaniyesi olarak bilinen dokuma şekli gerçekte Hasankeyf'e ait bir zanaat. Aslan Baba Türbesi'nin kuzeyinde yer alan mağarada, 25'e yakın dokuma tezgâhının kayaya oyulmuş bulgusuna rastlanıldı. 20'ye yakın dokuma tezgâhının izlerini taşıyan diğer bir mağara ise Ulu Cami'nin güneyinde Çerendesi bölgesinin kuzeyinde yer alıyor. Diğer bir atölye bulgusu ise Hasankeyf Kalesi'nin güney ucundaki büyük su mahzeninin kuzeyinde yer alıyor. Tüm bunların dışında konut olarak kullanılmış mağaraların içinde de dokuma tezgâhlarının kalıntılarına rastlanabilir." dediğini aktarmıştır. (Baş, 2023).

İlçede kalan dört tezgâhtan birinde dokumacılık yapan mesleğin son ustalarından Mehmet Nuri Aydın da, dokumacılığın 70 yıl önce ilçenin en büyük gelir kaynaklarından biri olduğunu ve 400'ü aşkın tezgâhta yapılan dokumacılığın bugün sadece dört tezgâhta sürdürüldüğünü, yörede "Cume" olarak bilinen tezgâhlarda dokunan kumaşların bir dönem Irak ve Suriye'ye kadar gönderildiğini öne sürmüştür. (Baş, 2023)

Kuyu-çukur kavramlarının Arapça'daki karşılığından mütevellid adı “cube”, iken zamanla “cume” ye dönüşen dokuma tezgahları, yüzyıllarca Hasankeyf dokumacı esnafının zanaatını icrâ ettiği en önemli araçları olmuştur.

3. SONUÇ

İnsanlık tarihinde, günümüzden geçmişe doğru en az yedi bin yıllık bir geçmişi olan dokumacılık zanaatının, her coğrafyada ve her dönemde değişik yöntemlerle de olsa sürdürüldüğü bilinmektedir. İlkel yöntemlerle başlayan süreç, zaman içerisinde bir önceki döneme göre gelişme göstererek ilerleme kat etmiş, nihayetinde 1785'te ilk mekanik dokuma tezgâhının kullanılmaya başlanmasıyla dokumacılıkta makineleşme süreci hız kazanmıştır. Ancak bu sürecin her bölgeye ulaşma hızı aynı olmamıştır. Dokumacılıkta makineleşmeye bazı ülkeler erken bir tarihte geçerken bazı ülkeler ise daha sonraki yıllarda geçebilmişlerdir. Bazı teknolojik gelişmelerin toplumlarca kullanımının gecikmesinde, o dönemin mevcut siyasi ve ekonomik konjonktürün etkisi olduğu gibi kimi zaman da kültürel sebepler yeniliklerin kullanımını geciktirmiştir. Osmanlı Devleti, kurulduğu tarihten itibaren dokumacılık zanaatını hem atalarından aldığı kültürel miras hem de ekonomik faaliyet çerçevesinde sürdürmüştür.

Dokumacılıkta Osmanlı sanayileşmesinin başlangıcı olarak kabul gören tarih ise, Eyüp'te 1827 tarihinde kurulan iplik bükme fabrikasının açıldığı tarihtir (Kurt vd. 2016: 245-277). Bu tarihe kadar Osmanlı eyâletlerinde el dokumacılığı yoğun bir şekilde yapılmıştır. İlk iplik bükme fabrikasının kurulması, ülke çapında bir anda dokumacılıkta makineleşmeye geçildiği anlamı çıkarılmamalıdır. Günümüzde bile dokumacılıkta ileri derecede teknolojik gelişmeler sürerken, el emeğine dayalı dokumanın belli bölgelerde münferit de olsa sürüyor olduğunu unutmamak gerekir. Hasankeyf de, bu çerçevede özellikle 1970'e kadar yoğun olmak üzere, günümüzde de bu bağlamda el dokumacılığının zayıf da olsa yürütüldüğü bölgelerden biri olmuştur. Zaman içerisinde dokumacılıkta kullanılan hammadde ve tezgâhlar da bölgeden bölgeye farklılıklar göstermiştir. Ulaşılabilir hammadde çeşidine göre bu imalat çeşitlenmiştir. Bir dönem Akkoyunlu hâkimiyetinde kaldıktan sonra 1515'te Osmanlı hâkimiyetine geçen Hasankeyf'te ise el dokumacılığı; tiftik, sof ve pamuk hammaddesinden, çukur-kuyu tezgâhlarında (cume / cube) yapılmıştır.

Çalışmamızda; yün (sof, süf), tiftik ve özellikle de pamuklu dokumanın gerçekleştirildiği tezgâhın adının, çukura kurulu olduğundan dolayı Arapça'da kuyu anlamına gelen cub'ten türetilerek “cube” olması gerekirken, günümüzde hala “cume” olarak adlandırılmaya devam edilse de esas adının “cube” olması gerektiği sebepleriyle ortaya konmuştur. 1970'e kadar Hasankeyf Kalesi'nde yaşamını sürdüren halkın yaşam alanı olarak kullandığı mağaraların çoğunda, dokuma tezgâhı çukuruna rastlamamız, dokumacılığın 20. yüzyılın son çeyreğinde bile hayati bir meşguliyet olduğunu göstermektedir. Bu tezgâhlarda dokunan mamuller, başta hâne halkının ihtiyacını gidermeye yönelik iken süreç içerisinde ticarete konu olmuştur. İmal edilen dokumalar farklı yöntemlerle ticari ağın içine sokulmakta, bu şekilde de iktisadî hayatın önemli bir metâsı haline gelmekteydi. Dokunan mamuller, yakın köy ve kasabalarda alıcı bulurken bazen de uzak şehirlere satılmak amacıyla götürülürdü. Ticaret amaçlı binek hayvanlarıyla yakın köy ve kasabalara götürülen dokumaların albenisinin yüksek olmasına özen gösterilmekteydi. Zira dokuma, köylerde de icrâ edilen zanaatlardandı. Dokuma mamullerinin bir başka ticaret yolu ise keleklerle sağlanmaktaydı. Bu yolla Musul'a götürülen dokumalar rağbet görmekteydi.

1970 tarihinde ise Hasankeyf cume / cube dokuma tezgâhı için bir kırılma yaşanmıştır. Bu tarihe kadar kalede mağaralarda yaşamakta olan yerel halk, 1970’te o dönem için modern sayılabilecek ve muhkem kaleden daha aşağıda bir yerde kurulduğu için “aşağı şehir” olarak adlandırdıkları yeni hânelerine geçmek durumunda kalmışlardır. Bu da doğal olarak yüzlerce dokumacı esnafının işsiz kalması demekti ki; çukur tezgâhta dokumacılık yapan halk; 1970’lerde “aşağı şehir” olarak adlandırdıkları ve yeni hânelerinin olduğu yerde bu düzeni oluşturma imkânı bulamamıştır. Belli bir süre iş kurmada bocalayan ve bu imkânı oluşturmamayan dokumacı esnafı, başkaca iş kollarına yönelmiş ya da özellikle de başka şehirlere vasıfsız işçi olarak göç etmiştir.

Birkaç dokumacı ise bu dönüşüme direnç göstererek ata-baba mesleği babında dokumacılığı sürdürmüştür. Kimi yeni hânelerinin bahçesinde oluşturdukları ayrı bir birimde çukur açmadan, kimi ise yeni şehrin çarşı merkezinde ihdas ettiği dükkânında alışageldiği üzere çukur açarak dokuma tezgâhını kurmuştur. Ancak kalede yaşamlarını sürdürdükleri dönemdeki dokuma ticareti potansiyeli ciddi şekilde aşınmış ve iş yapabilme kabiliyetleri azalmış olarak ayakta kalmaya çalışmışlardır. Ayakta kalmaya çalışan dokumacıların iş potansiyeli azalırken, üretim “eve iş verme” (putting-out) olarak nitelendirilen yeni bir çalışma sistemine evrilmiştir. Bu sistem ile çoğu zaman kendilerine müşteri tarafından verilen hammaddeyi sadece işleyerek emek bedeli mukabilinde kazanç sağlamışlardır. Kısıtlı sayıda dokuma tezgâhlarında üretilen mamullerin bir kısmı ise turistik amaçlı satışa sunulmuştur.

Hal böyle iken 2020 yılında şehrin baraj suları altında kalmasıyla tarihlerinde ikinci defa yerlerinden ayrılmak durumunda kalan halk, yeni yerleşim yerinde de kültürlerinin mirası niteliğindeki dokumacılığı tamamen terk etmeyerek, sürdürmüşlerdir. Günümüz Hasankeyf’indeki yerleşim yerinde dokumacılık zanaatı; üç, beş dokumacı tarafından, özellikle kültürel mirasın devamını sağlamak amacıyla ve kısmî de olsa ticarî amaçlı olmak üzere kadim çukur (cume-cube) tezgâhtan ziyade, modern sayılabilecek tezgâhlarla sürdürülmektedir.

REFERENCES

- Ağalday, H. (2005). *Mağaralar şehri Hasankeyf*, Dostlar Matbaası.
- Ayçam, İ. vd. (2022). Eski Hasankeyf ve yeni Hasankeyf konutlarının ekolojik mimarlık kriterleri kapsamında karşılaştırılması, *Online Journal of Art And Design*, Volume 10, issue 2, April 2022, s. 52-75
- Baş, U. (2023). Orta çağdan günümüze kesintisiz dokumacılık. <https://www.haberler.com/yerel/orta-cag-dan-gunumuze-kesintisiz-dokumacilik-4244630-haberi/> (Erişim Tarihi:27 Şubat 2024)
- Dinç, F. (2021). Osmanlı Diyarbakır’ında kelekçilerin örgütlenme yapısı ve ilişki ağları, *Belleten*, 85- (302), s. 95-131. doi:10.37879/belleten.2021.95
- Emecen, F. (1993). Cüllâh, *Diyânet İslâm ansiklopedisi*. C.VIII. Türk Diyânet Vakfı Yayınları.
- Hasankeyf. (18 Aralık 2023). <https://tr.wikipedia.org/wiki/Hasankeyf>. (Erişim Tarihi:19 Şubat 2024)
- Kurt vd. (2016). 19. yüzyılda Osmanlı sanayileşmesi sürecinde kurulan devlet fabrikaları: Bir envanter çalışması, *OTAM*, 40 / Güz 2016, s. 245-277
- Kurt, Y. (1990). XVI. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir Eyâleti’nde sanayi ve ticaret, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.V. s.191-200

- Oğuzoğlu, Y. (1997). Hasankeyf, *Diyânet İslâm ansiklopedisi*, C.XVI. Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Oyman Büken, N. R. (2010). El dokumacılığının ve el dokuma tezgâhının tarihçesi, el dokuma tezgâhı çeşitleri, *Sanat Dergisi* (8), s. 63-84.
- Özcan, A. (2011). Uzun Hasan kanunları ve Osmanlı dönemine yansımaları, *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları*, OTAM-29, Bahar-2011. s. 173-192
- Plüss, M. (2001). *Hasankeyf, The economic and social history foundation of Turkey*, Tarih Vakfı, Mas Matbaası.
- Putting out sistemi (2024). <https://www.nedemek.page/kavramlar/putting%20out%20sistemi> (Erişim Tarihi: 27 Şubat 2024 / 22:00)
- Quataert, D. (1999). *Sanayi devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü*, İletişim Yayınları.
- Şemsettin Sami. (1995). *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları.
- Tezcan, H. (2002). Osmanlı dokumacılığı, C.XII. *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları.